

УДК 746.3

Маріна З.П.

УКРАЇНСЬКА ВИШИВКА ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ

Проведено узагальнення та систематизація відомостей щодо розвитку і особливостей народної вишивки протягом ХІХ–початку ХХ ст. на Катеринославщині.

Ключові слова: вишивка, Катеринославщина, орнітоморфні фігури, петриківська гладь, хрестик, обманка, мережка.

Проведено обобщение и систематизация данных о развитии и особенностях народной вышивки в ХХ – начале ХХ вв. на Екатеринославщине.

Ключевые слова: вышивка, Екатеринославщина, орнитоморфные фигуры, Петриковская гладь, крестик, обманка, мережка.

Generalization and systematization of the data on the development and specific features of the folk embroidery during the 19-th and at the beginning of the 20-th centuries in Keterinoslav region have been carried out.

Key words: embroidery, Katerinislaw region, ornitho-morphic figures, Petrikivka satin-stitch, cross-stitch, delusive stitch, hem-stitch.

Останнім часом спостерігається значний інтерес до вишивки як виду народного мистецтва, етнічного маркеру і невичерпного джерела світоглядних уявлень наших пращурів. На відміну від суміжних територій про вишивку Катеринославщини маємо досить фрагментарні уявлення, що й визначає актуальність обраної для дослідження теми. Мета статті – узагальнення та систематизація відомостей щодо розвитку та особливостей вишивки протягом ХІХ – початку ХХ століть на Катеринославщині. Джерельну базу складають колекції вишитих речей традиційно-побутової культури українців – жіночі та чоловічі сорочки, рушники, підзори, наволочки тощо. Основна увага зосереджена на рушникових зразках, що не тільки представлені у музейних колекціях, а й доволі повно збереглися та побутують у сільській культурі сьогодення та вживаються як ритуальні атрибути у місті. Саме орнаменти цієї категорії побутових речей зберігають найбільш архаїчні символи, що дають змогу сучасникам хоча б частково розкрити складність багатовекторного світосприйняття нашими попередниками. Одна з багатших колекцій рушників зберігається у фондах ДІМ ім. Д.І. Яворницького. Хронологічно вони відносяться до кінця ХУІІІ – ХХ століть і в етнокультурному відношенні належать українцям, росіянам та валахам (молдаванам). Значні зібрання утримує Дніпропетровський художній, Запорізький краєзнавчий та художній музеї. Важливими для аналізу стану розвитку вишивки в нашому краї є матеріали Криворізького та Дніпродзержинського історико-краєзнавчих музеїв. Менші за обсягом, але досить

інформативні комплекси знаходяться у районних сільських та шкільних краєзнавчих музеях Дніпропетровської області. Окрему групу становить колекція вишитих виробів із кабінету етнографії України ДНУ ім. О. Гончара.

Найбільшого поширення та розквіту народна вишивка на Україні отримала у ХІХ ст. На відміну від фольклору, звичаїв та обрядів перші роботи, які торкалися конкретних проявів традиційного мистецтва з'явилися в етнографії досить пізно. Серед них можна назвати доповідь Хв. Вовка про народний орнамент, яку він зробив на ІІІ Археологічному з'їзді у Києві в 1876 р. [2]. На Катеринославщині дані про народну вишивку починають фіксуватися також лише з другої половини ХІХ ст. Одним із перших в середині ХІХ ст. такі відомості подає М. Шумко – купець Павлоградського повіту, якого В. Данилов називає одним із «старейших любителей-этнографов Катеринославщины». Зокрема йде мова про жіночі сорочки, «рукава, воротник та пазуха» яких вишиті «цвітною бумагою», дівоча ж сорочка «с рукавами білого каленкора» [3, с. 184]. В. Бабенко [1, с. 46] після обстеження значної кількості повітів губернії напередодні проведення ХІІІ АЗ в м. Катеринослав, відзначає побутування різних технік вишивання – «вирізування», «хрестиків», «лиштви» тощо. Завдяки піклуванню Д.І. Яворницького в краєзнавчому губернському музеї існував досить великий відділ етнографії, один із розділів якого мав назву «Народне мистецтво – орнамент писанок і вишиванок, штучні квіти та ін.» [4, с. 44-46]. Зібрані тут матеріали демонструють різнобарвну палітру вишивки в нашому краї. Цікавим є дослідження О. Косач-Кривинюк, яка упорядкувала українські узорні з Київщини, Полтавщини та Катеринославщини [8]. Визначальними для дослідження української вишивки стали роботи Т. Кара-Васильєвої та А. Чорноморець [6], Р. Захарчук-Чугай [5] та ін. В них знайшло відображення все розмаїття локальних особливостей кольорів та сюжетів, що використовувалися в народному шитві при оздобленні одягу та інших предметів побуту. Зокрема, Т. Кара-Васильєва відзначала, що рушник на Дніпропетровщині вирізняється від полтавського додаванням до червоного чорного та жовтого кольорів [6]. Останні десятиліття позначилися появою низки робіт щодо особливостей вишивки Катеринославщини. Однією з перших торкнулася цієї проблеми В.М. Філоненко. Нею в стислій формі проаналізована колекція рушників із фондів музею, визначено особливості техніки шитва та сюжети [16, с. 126-128]. У подальшому з'явилися статті М.А. Підосінової [9; 10]. Викликає значний інтерес проведений автором аналіз народної вишивки фондової колекції не тільки з позицій побутуючих технік виконання, сюжетів та колористики вишивки, а й звернення до її семантики, в першу чергу, на рушниках [10, с. 317-324]. Розкриттю зображень на рушниках та їх зв'язку з давніми уявленнями наших пращурів присвячена й стаття І. Фоменко [17, с. 7]. Мистецтвознавчі аспекти катеринославської вишивки знайшли відображення в публікації О. Половної-Васильєвої [11]. Огляд автором найбільш інформативних сучасних приватних колекцій рушників у нашому краї дає змогу ознайомитися з матеріалами, доступ до яких є обмеженим. Окремий напрямок у вивченні вишивки на Катеринославщині становлять напрацювання народних майстрів, які у своїй творчості намагаються

відтворити особливості традиційного костюму та предметів побуту, що оздоблювалися вишивкою (Г. Хміль-Дунай, Н. Явір, Л. Кравченко).

Скрізь по Україні для вишивання наприкінці ХУІІІ – протягом ХІХ ст. використовували домоткане лляне або конопляне полотно. Техніка його виготовлення та підготування ниток потребувала певних знань та навичок, про що свідчать етнографічні записи минулого. Традиційно вишивальниці застосовували конопляні, лляні та вовняні нитки і лише на рубежі ХІХ – ХХ ст. з'являються бавовняні та шовкові. Є свідчення про місцеве виготовлення шовку на Катеринославщині, головним чином цим промислом займалися німці-колоністи.

Музейні колекції сучасної Дніпропетровської області утримують нечисленні взірці виробів, що побутували на теренах Катеринославщини наприкінці ХУІІІ-початку ХІХ ст. Характеризуючи їх, В.М. Філоненко зазначає, що вони «вишиті спеціальним рушниковим швом» червоними та коричневими нитками [16, с. 127]. На рушниках домінує монохромна вишивка ручнопряденими червоними нитками. У разі двокольорової гами візерунка (зустрічається рідше і складає менший відсоток) до червоного додається блакитний. Вишивка приблизно на третину від загальної довжини покриває краї виробів, центральна ж частина, за традицією, вільна від шитва. Орнамент обмежений рамкою – суцільною (по усьому периметру), зімкнутою або не зімкнутою (в центральній частині) – у вигляді одинарного або подвійного зигзагу, фризу або хвилястої гірлянди з елементів рослинного чи рослинно-геометричного орнаменту, що також іноді вміщений у зигзагову композицію. Присутнє також обрамлення у вигляді «тоненьких пунктирних смужечок... або розташованих у шаховому порядку квадратиків,...в'юнків» [10, с. 319]. Дуже своєрідним є використання у цій якості пташок. Зрідка орнаментальне поле перекривається „дашком” із пишних гілочок, що від країв рушників під кутом направлені до його центральної частини. Краї рушників обметані, інколи прикрашені трьома невеличкими китицями, що виготовлені з ниток однієї з вишивкою кольорової гами.

За функціональним призначенням усі рушники цього періоду, ймовірно, відносяться до ритуальних, про що свідчить їх орнаментика. Саме в ній бачимо найбільш абстрактні фантастичні образи (фігури), що перейшли у світогляд людності ХУІІІ ст. із більш раннього часу, але, ймовірно, ще усвідомлювалися майстринями за своєю міфологічною або релігійною сутністю. На рушниках переважає рослинний орнамент, головним сюжетним елементом якого виступає дерево життя у вигляді складної багатоярусної композиції, що інколи має досить стилізований вигляд. Переважає його зображення у вигляді стовбура, від якого у обидва боки симетрично відгалужуються гілки-квіти, а верхівку утворює одна, більша за розмірами, квітка. Росте світове дерево із вазону. Останній постає у вигляді невеликих, іноді взагалі мініатюрних, посудин із петельчастими ручками, закріпленими на тулубі, що також можуть імітуватися у вигляді ажурних, закручених у спіраль на кінцях, пагонів направлених вниз, що за розмірами симетрично співвідносяться із висотою вазону. За формою вазони

різноманітні – це і приземкуваті, і опуклобоккі, і конусоподібні на піддоні. Зустрічається позначення вазону у вигляді трикутника вершиною догори, квітки, тотожної за розмірами тій, що завершує композицію (симетрично верх-низ, початок-кінець), хрестоподібної фігури із зашитою внутрішньою площиною та з „крапкою” в центрі, що вишита ниткою іншого кольору (загальновідомо, що цей символ інтерпретується як знак родючості [13, с. 517]).

Дерево життя на вишивці Катеринославщини представлене також у вигляді достатньо стилізованих антропоморфних фігур, які можуть бути співставлені з Рожаницями, образи яких, на думку Б.О. Рибаківа, трансформувалися протягом тисячоліть. В композиції зустрічаємо й орнітоморфні фігури. Серед зображених на рушниках птахів вгадуються голуби, півні, павичі та качки, які розміщуються на гілках дерева життя або над ним. Голуби на деяких зразках знаходяться один проти одного і тримають у дзьобиках гілочки (або ягідки). Своєрідну рамку, що обмежує орнамент, утворюють павичі та квіти, які чергуються поміж собою. Чітке профільне зображення птахів передає їх форми з пишними чубчиком та хвостом, двома трьохпаланими лапками. Птахи статичні.

На іншому екземплярі рамка складається із симетрично розміщених вздовж рушника півників. Два з них, один навпроти одного, сидять на верхівці дерева-квітки. Вишивальницею через техніку та двокольоровість шиття реалістично передані форми птаха, означені чубчик-гребінь, очі та дзьобик, лапки, підкреслені крильця. Дуже своєрідним є зображення півнів-павичів. Мова йде про те, що майстрині при чітко окресленому образі птаха з притаманними йому рисами – чубчиком-гребенем, пружними ніжками – вишивають доволі пишній різнокольоровий хвіст, який припускає його видову приналежність саме до павичів. Звертає на себе увагу зразок із колекції ДІМ, на якому хвіст птаха переданий у вигляді чотирьох гілочок-колосків, які за технікою зображення нагадують відомі символи родючості землеробських племен доби енеоліту [12, с. 26]. Особливе місце у вишивці цього часу належить зображенню орлів, які стилістикою дещо вирізняються від тих образів на крелевецьких рушниках другої половини ХІХ ст. М. Селівачов припускає «іконографічну та стилістичну спорідненість зображень богині, вазона та двоголового орла у вишиваних рушниках ХІХ ст. Подніпров'я» [14, с. 53]. Можливо, маємо підстави говорити про існування такої ідентичності і в попередній час, зокрема наприкінці ХУІІІ – початку ХІХ ст. Мова йде про кілька рушників, які зберігаються у фондах ДІМ. Характеризуючи один з них, М.А. Підосинова зазначає, що на ньому «вишите дуже стилізоване дерево життя або дуже стилізований двоглавий орел. Замість центральної квітки між головами-гілками вишите коло з хрестом зверху, а вище праворуч і ліворуч два тризуби у червоно-синю смужечку. Все поле в рамці зашите квіточками-сонечками». На Катеринославщині досить часто на рушниках «вишивали двоглавих орлів, включали їх в композицію поряд зі світовим деревом» [10, с. 320]. Солярні знаки на вишивці цього періоду переважають у вигляді чотирьох-шести-восьмипелюсткових розеток, які розташовані навколо дерева життя або по всьому рушниковому полю. Такого ж значення набувають квіти-сонечка.

Вишивка XIX ст. на Катеринославщині характеризується появою та розповсюдженням різноманітних технік та композицій. Так, В. Бабенко при описі вишитих речей зібраної ним колекції іноді називає і техніки шитва. Наприклад, «вирізування» (с. Перещепино Новомосковського повіту; Бородаївка та Куцєволівка Верхньодніпровського повіту), «вирізування-млинками» (с. Олексіївка Катеринославського повіту), «христите вирізування» (с. Комісарівка Верхньодніпровського повіту); «лиштва» (Верхньодніпровський та Новомосковський повіти); «хрестик» (с. Бородаївка Верхньодніпровського повіту); «вгладь»; «бигунцем, драбинкою»; «свинячою стежкою» (с. Троїцьке Верхньодніпровського повіту); «паучком» (с. Василівка на Дніпрі Павлоградського повіту) тощо [1]. В музейній колекції вишитих речей є ще: «стебнівка», мережка «шабак», мережка «через чесницю з прутиком», «курячі лапки», «шпатівка», «шпатівка з баранячими ріжками», «городки», «вирізування», гладь, хрестик, обманка та ін. З середини XIX ст. вишивальниці починають використовувати при оздобленні сорочок та рушників «обманку» або «фальшиве вирізування». Р.В. Захарчук-Чугай вказує на її побутування саме в цей час на сусідніх Харківщині та Сумщині, де вживається термін «обманна» [5, с. 89-90].

На вишитих речах регіону переважали квітковий та рослинний орнаменти, що доповнювалися геометричним [16, с. 127]. У В. Бабенка на підтвердження цього зустрічаємо також вишивку «птичками» (с. Перещепино Новомосковського повіту), «кривульками звездочками», «складними «квитками» с птычками», «орлами» (с. Личково Новомосковського повіту) тощо [1]. В цей час з'являється й оздоблення у вигляді тороків, а у другій половині XIX ст. – в'язаного гачком мережива, що пришивалося до рушника. Значний вплив на народну вишивку не лише Катеринославщини, а й населення європейської частини Російської імперії, мала поява у середині XIX ст. т.зв. «брокарівського стилю», основою якого був «хрестик». Його розповсюдження у наступний період значною мірою витіснило переважну більшість традиційних швів та сприяло певному збідненню вживаних регіональних технік при збереженості кольорової гами та сюжетної своєрідності вишиваних виробів.

Рослинно-квітковий орнамент у північних районах Катеринославської губернії виконано переважно у двокольоровій гамі: червоно-чорній (від часу сірій) інколи із додаванням жовтого (Криворіжжя). Сюжетно-композиційні особливості відображають значну стилізацію фітоморфних зображень, що характерно і для інших районів України [5]. Як і в попередній період значне місце в сюжетах посідає Світове дерево, яке зображується переважно у вигляді вазону із розкішною рослинністю. Дно вазона часто має кілька відгалужень, що символізують коріння (колекції Запорізького та Криворізького музеїв). Досить часто зустрічаємо реалістично вишиті гілки винограду у вигляді поперечного в'юнка на рушнику із почерговим розташуванням листя та грони, а також – окремих гілочок. З такою ж відповідністю до реального вишивалися листя дуба та жолуді. Вгадуваними є зображення троянди, лілії, калини, полуниці, маків, дзвіночків. Переважна ж частина виробів півночі Катеринославщини оздоблена рослинами, що не можуть достовірно ідентифікуватися із реально існуючими

через значну їх стилізацію. Орнаментальні фризи (іноді повторюються кілька разів) включають як щільно пов'язані між собою рослинно-квіткові елементи (в'юнкоподібні гірлянди троянд, дубового листя та жолудів, багатопелюсткових розеток), так і розташовані на відстані їх окремі складові (невеличкі букетики, кущики квітів, віночки, знаки родючості).

Орнітоморфні зображення на рушникових орнаментах Катеринославщини ХІХ ст. виступають як складова квіткової та рослинної композицій. Вони представлені домашніми та дикими птахами, які переважають чисельно. Птахи вишиті як у застиглих позах, так і у русі, що передається за допомогою розкритих чи піднятих крил. В літературі на сьогодні відсутня загальноприйнята класифікація щодо птахів, образи яких використовуються у різних напрямках декоративно-ужиткового мистецтва українців. Зустрічаємо їх поділ на «чистих» та «нечистих», «водоплавних», «диких» та «домашніх», «чарівних» тощо. При цьому зазначимо, що видова ідентифікація в орнітоморфних орнаментальних сюжетах Катеринославщини іноді утруднена через певну узагальненість образів.

Найбільш популярними були голуби, що являють собою «загальнофольклорний образ кохання, подружньої злагоди, ніжності» [7, с. 128]. Таке сприйняття зумовило їх використання у орнаментах весільних рушників. Голуби на них вишиті по обидва боки вазону, попарно біля вазону або квітки-дерева, біля віночка. Зустрінуто дуже своєрідну композицію, яка включає Світове дерево, що проростає з вазону, на гілках якого біля стовбура сидять п'ять пар голубів. Гілки дерева – пагони-квіти з дубовим листям та гронами винограду. По обидва боки від Дерева розміщені мініатюрні вазони з пагоном-квіткою, а біля них по півнику, що дивляться у протилежні сторони. Сюжет з голубами біля вазону, з якого проростає дерево-квітка, прикрашає і в'язане гачком мереживо на рушнику з музею на о. Хортиця.

Також популярністю користувався півень (курка), що традиційно у світогляді українців та взагалі східних слов'ян, сприймається як сакральний птах, що певним чином є охоронцем нашого щоденного життя від впливу потойбічних сил. Про поважне ставлення до нього свідчить низка обрядів сімейного циклу (весілля), значна кількість прикмет та повір'їв, які до цього часу зберіг український фольклор. В орнаментиці північної Катеринославщини півні зображені поряд зі Світовим деревом або над ним, завершуючи сюжет. На відміну від розглянутої вище традиції, на рушниках ХІХ ст. образ півня вирізняє реалістичність тому його не можна сплутати ні з яким іншим птахом. Він постає перед нами з чітко позначеними гребінцем та борідкою, підкресленими іншим кольором ниток крильцями, вип'яченою грудкою, з пишним пір'ям хвоста. Він завжди впевнено стоїть на ніжках, угадуються навіть «шпори». Реалістично зображується у вишивці нашого краю і журавель. На рушникові з Криворізького краєзнавчого музею постає «журавель з родиною». Це сюжет, який відомий і в інших районах Придніпров'я.

Про популярність образу орла свідчить його присутність не тільки на кралецьких рушниках, а й у вишиваних зразках регіону. Так в колекції музею с. Межиріч зберігається рушник із домотканого полотна, вишитий косим

хрестиком вовняними чорними нитками. Орнамент рослинний, у трьох ярусах. Його вінчає наближене до крелевецького орла зображення. Двоголовий не коронований орел з розправленими крилами поміщено між двома квітками. Центральна частина фігури птаха (тулуба) не зашита і в цьому прямокутнику вміщено орнітоморфну (?) фігуру. Заслуговує на увагу ще один рушник із колекції вище згаданого музею, орнамент якого поєднує зображення коронованих орлів з рослинними та геометричними елементами. На рушнику з колекції Криворізького музею коронований орел вишито косим хрестиком та вміщено між двома вазонами, які утворюють третій ярус орнаментальної композиції. Вишивка поліхромна, використані чорні, червоні, білі та жовті нитки. Центральна частина тулуба птаха, як і в попередньому екземплярі, у чітко позначеному прямокутнику містить стилізований малюнок. Використовується «крелевецький» орел і у декорванні інших предметів. Зокрема, два зображення, які розташовані один над одним, поміщені на пазушці жіночої сорочки (Петропавлівський р-н). Присутній сюжет коронованого крелевецького орла з розетками і в мережці весільного рушника. Остання значних розмірів (0,4-0,45 м, що є характерною рисою для Дніпропетровщини), вміщена між двома смугами рослинного орнаменту. Орнаментальне поле рушника завершує не зімкнутий у коло вінок з квіткою по центру та міленькими квіточками навколо нього. Мережка виконана технікою настилування через чесницю з прутиком.

До кінця XIX ст. на Катеринославщині відноситься поява та розповсюдження т.зв. петриківської (або двосторонньої) гладі, яка територіально фіксується завдяки екземплярам, що і зараз зберігаються у приорізьких селах поблизу Петриківки. Маємо на увазі екземпляри із шкільного музею сіл Єлізаветівки, Китайгорода, Шульгівки, музею Дніпродзержинська, художнього та історичного музеїв м. Дніпропетровськ. Значна колекція (44 вироби) петриківських рушників кінця XIX – початку XX ст., що була зібрана у 70-х роках минулого століття у Петриківці та сусідніх з нею селах – Сорочине, Шульгівка, Цибульківка, Гречане, Радсело – зберігається у художньому музеї м. Запоріжжя. Такі рушники є й у приватних колекціях збирачів м. Дніпропетровська [11]. Кольорова гама використаних ниток вражає своєю яскравістю та насиченістю – малиновий, синій, зелений, рожевий, блакитний, бежевий, салатний, бордовий при домінуванні брунатного або вохристого кольорів. Поліхромність традиційної «вишивки Петриківки» підкреслює й Ю. Смолій – дослідниця народного мистецтва [15, с. 87]. На рушниках рослинний орнамент вміщено у незімкнутий в центральній частині рамці переважно у вигляді зигзагу, присутня багато декорована кайма. Основним мотивом, як і в попередні періоди, виступає «Дерево життя». Воно «проростає з квітки, овалу з двома спіралями, із пагорба (у двох рушниках позначені зерна в землі), із стилізованої «жіночої фігури». Важливим сюжетним елементом виступають грона винограду, дубове листя, пишні квіткові гірлянди.

Означені вище тенденції розвитку української вишивки ХІХ – початку ХХ ст. на Катеринославщині свідчать про необхідність подальшого вивчення цієї ланки народного декоративно-ужиткового мистецтва у контексті визначення її регіональних особливостей сюжетів, композицій, колористики та семантики.

Бібліографічні посилання:

1. Бабенко В. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края / В. Бабенко. – Екатеринослав, 1905. – 144 с.
2. Волков Ф.К. Отличительные черты южнорусской орнаментики / Ф.К. Волков // Труды III Археологического съезда. – К., 1878. – Т. 2. – С. 317-326.
3. Данилов В. Из прошлого Екатеринославской этнографии / В. Данилов // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1915. – Вып. 10. – С. 182-188.
4. Журба А.С. Д.І. Яворницький – етнограф / А.С. Журба // Вчений-подвижник. Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д.І. Яворницького (Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого). – Д., 1991. – С. 44-46.
5. Захарчук-Чугай Р.В. Українська народна вишивка. Західні області УРСР / Р.В. Захарчук-Чугай. – К., 1988. – 190 с.
6. Кара-Васильєва Т., Чорноморець А. Українська вишивка. – К., 2002. – 160 с.
7. Китова С. Полотняний літопис України: семантика орнаменту українського рушника / С. Китова. 2-ге вид., доповн. – Черкаси, 2003. – 224 с.
8. Косач-Кривинюк О. Узори з Київщини, Полтавщини та Катеринославщини / О. Косач-Кривинюк. – К., 1928. – Вип. 1.
9. Підосинова М.А. Семь волошских сорочек из фондов ДИМ / М.А. Підосинова // Скарби музеїв. Матеріали обласної наукової конференції до Міжнародного дня музеїв 2003 р. – Д., 2005. – С. 92-96.
10. Підосинова М.А. Народна вишивка Катеринославщини в зібранні Д.І. Яворницького / М.А. Підосинова // Роль музеїв у культурному просторі України й світу // Зб. матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснуванню Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького. – Випуск II. – Д., 2009. – С. 317-324.
11. Половна-Васильєва О. Катеринославська вишивка в приватних колекціях Дніпропетровщини: мистецтвознавчий аспект / О. Половна-Васильєва // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – Вип. 20. – Львів, 2009. – С. 258-265.
12. Рыбаков Б.А. Космогония и мифология земледельцев энеолита / Б.А. Рыбаков // СА. – 1965. – № 1. – С. 24-46; № 2. – С. 13-33.
13. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. – М., 1981. – 606 с.
14. Селівачов М. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / М. Селівачов. – К., Ніжин, 2005. – ХУІ, 409 с.
15. Смолій Ю. Осередки селянського хатнього малювання Катеринославщини першої третини ХХ століття: до історії дослідження / Ю. Смолій // Студії мистецтвознавчі. Число 3. Архітектура. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – К., 2003. – С. 79-92.
16. Філоненко В. М. Рушники в етнографічній колекції Дніпропетровського історичного музею / В.М. Філоненко // Регіональне і загальне в історії. – Д., 1995. – С. 126-128.
17. Фоменко І. Давні рушники і їх символіка / І. Фоменко // Народне мистецтво, 1999. – № 3-4. – С. 7.

Надійшла до редколегії 28.04.2013.